

Epic - making from History in the Surviving Narratives of Bahram Chubin's Saga (Representation of Arash, Siyavash, and Rostam)

Khalil Kahrizi*

Abstract

The story of Bahram Chubin is an epic embedded in the history of the Sassanids, and to understand it correctly, one must peel away its epic layers. One of the methods of epic construction in Bahram's history has been the representation of mythical-heroic characters. Rostam, Arash, Siyavash, Gushtasp, Esfandiar, and Bahram Gur are some of these represented figures in Bahram's saga. Among them, the roles of Arash and Siyavash and Rostam stand out more than others. It seems that Arash and Siyavash have been represented by Bahram's followers, while Rostam has been portrayed by the followers of Khosrow. Understanding these representations aids in comprehending the periods of Bahram's narrative. Initially, official historiography sought to depict him as another Rostam. Following Bahram's rebellion, his followers portrayed him as another Arash, and official historiography, by accepting this role and the Arashian lineage and reiterating Bahram's Rostam-like qualities, aimed to showcase the hero's obedience to the king. After the failure of the Arashian lineage project and Bahram's death in Turkestan, his followers endeavored to depict him as another Siyavash to create grounds for vengeance against Khosrow, akin to the "vengeance of Siyavash." In this article, based on the representations of Arash, Siyavash, and Rostam, we will discuss three periods of Bahram's saga and demonstrate how Iranian historiography has constructed epic narratives from history.

Keywords: Epic, History, Representation, Arash, Rostam, Siyavash, Bahram.

* Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Language and Literature,
University of Kurdistan, Sanandaj, Iran, Kh.kahrizi@uok.ac.ir

Date received: 05/02/2025, Date of acceptance: 04/09/2025, Date Printed: 06/08/2026

Introduction

In an initial categorization, the narratives of Bahram Chubin's saga can be divided into two categories: official (Sasanian) and unofficial or popular, with the Islamic period narratives considered a continuation of the latter. However, within these two categories, one can also find several sub-narratives. For instance, the official accounts of Bahram's beginnings cannot be consistent with those that depict his character at the end of his life. Similarly, in the narratives of Bahram's followers, one would expect a similar situation where they sought to establish political legitimacy for him at the outset. However, the conclusion of Bahram's story, beginning with his flight to Turkestan, has been narrated in a different manner.

In these multiple narratives, efforts have been made to represent the epic within history and to liken Bahram to ancient figures. Consequently, part of his saga is epic in nature and possesses a semi-historical character. To distinguish Bahram's epic from his historical narrative, it is essential to identify the figures that are represented in Bahram's story. This approach allows for a better understanding of the life of this Iranian general and helps to recognize the various periods of his epic presence in Sasanian history.

This article aims to discuss the role of representations of mythical figures in Iranian historiography and to explore the objectives of the groups involved in the purposeful writing of Bahram's history through an examination of Bahram Chubin's saga.

Materials & Methods

One of the consequences of the multiplicity of narratives surrounding the saga of Bahram is the representation of various ancient mythological-heroic figures within him for diverse purposes. Since the time of Noldeke, references have been made to the epic-fabulous nature of Bahram Chubin's story, and researchers have pointed out similarities between him and figures such as Esfandiyar, Rustam, Siyavash, and even Bahram Gur. However, investigating the most significant characters that have been highlighted in the writing of Bahram's saga can provide us with deeper insights into the hidden objectives and policies behind these representations and the periods of Bahram's narrative. In this article, utilizing the Shahnameh and Iranian and non-Iranian historical sources, an effort has been made to reconstruct and analyze the threefold narratives depicted in the fate of Bahram Chubin, so that the underlying goals behind each narrative may be revealed.

Discussion & Result

1. The Beginning of the Story

From the outset of Bahram's presence in official historiography, his behavior, speech, and name have been portrayed as unworthy. However, two points cannot be overlooked, indicating alternative narratives. First, in the official Sasanian historiography, Bahram is seemingly rendered anonymous with the intent to tarnish his image, suggesting that he was a nameless figure. This portrayal serves to belittle Bahram, so that later it can be said that Hormizd elevated him. Yet, it appears that Bahram's followers also sought to depict him as unknown and nameless in their narratives, aiming to evoke and revive the memory of Arash the Archer within Bahram Chubin. In any case, among the first category of narratives that recount Bahram's tale—which we loosely refer to as Parthian narratives—there has been an effort to represent Arash the Archer within Bahram Chubin.

In the second category of narratives about the beginning of Bahram's story, constructed by the Sasanians, he is portrayed as a loyal servant of the king, and attempts have been made to fashion him into another Rustam. Therefore, the beginning of Bahram's story has been reported in two distinct ways in Sasanian historiography and among Bahram's followers, leaving behind only scattered signs. Based on these signs, Bahram's followers have strived to present him as another Arash who arose from among the people, claiming his lineage traced back to the Parthian kings. Conversely, the Sasanians or official historiography depicted him as another Rustam who is a subordinate of Hormizd.

2. Rebellion Against the King and the Battle of Narratives

This period of Bahram's narrative in official historiography is entirely dark and grim; however, within this history, one can find signs that testify to Bahram's efforts and those of his followers and their propaganda apparatus to legitimize him. Thus, in these narratives, the conflict between the Parthians and Sasanians is clearly evident. Fragmentary tales such as the killing of a cavalryman whose horse grazed in the people's pasture and Bahram's encounter with a fairy have emerged during this period. Particularly, the issue of Bahram's Arash-like lineage has been reiterated and emphasized by both his followers for legitimization and by the Sasanians to remind others of Arash's subservience to Manuchehr.

3. The End of Bahram's Story and the Representation of Siyavash's Tale in Turkestan

After Bahram is defeated by Khosrow Parviz and flees to Turkestan, a new chapter in his life begins, which has become the basis for various stories. The authors of this section of Bahram's narrative have sought to present him as another Siyavash. In other words, after the project of Arash-like lineage failed with Bahram's death and the royal throne did not pass to the Parthians, his followers attempted to depict him as a martyr—innocent and wronged—similar to Siyavash, who was killed by the Turks/Turanians in Turkestan. Thus, later on, akin to the tale of "the blood feud of Siyavash," Bahram's vengeance against Khosrow and the Sasanian dynasty was sought.

Conclusion

In the surviving narratives of the life of Bahram Chubin, three distinct categories of stories can be identified, each representing a different period of his life: the beginning of his career, the rebellion against Hormizd and Khosrow, and his flight to Turkestan. The discrepancies among these narratives are such that one could speak of a "war of narratives" in the account of this rebellious commander. The crafting of these narratives has been the responsibility of the Sasanian apparatus on one side, and on the other, the supporters of Bahram. The narrators have drawn upon the representation of mythical figures in their storytelling, and in writing and processing the tale of Bahram Chubin, they have constructed a history infused with epic elements.

Bibliography

- Āydenloo, Sajjād (2020). "Who Was the Woman That Bahram Chubin Saw?", *Kohan-nāme-ye Adab-e Pārsi (Classical Persian Literature)*, Vol. 11, No. 2, Autumn and Winter, pp. 21-52. [In Persian]
- Ibn Nadim, Muhammad ibn Ishaq (2002). *Al-Fihrist*, translated by Mohammad Reza Tajaddod, 1st ed., Tehran: Asatir. [In Persian]
- Islami Nodoshan, Mohammad Ali (2022). *The Life and Death of Heroes in Shahnameh*, 13th ed., Tehran: Sherekat Sahāmi Enteshār. [In Persian]
- Biruni, Abu Rayhan (2010). *Āsār al-Bāqiya*, translated by Akbar Dānāseresht, 6th ed., Tehran: AmirKabir. [In Persian]
- Theophylactus Simocatta (2023). *History*, translated into Persian by Mahmoud Fāzeli Birjandi, 3rd ed., Tehran: Ketāb-e Sadeh. [In Persian]
- Tajāreb al-Umam fi Akhbār Muluk al-Arab wa al-Ajam (1994). Edited by Reza Anzābi Nejād and Yahya Kalāntari, 1st ed., Mashhad: Ferdowsi University. [In Persian]

277 Abstract

- sa'ālibi Nishaburi, Abdul Malik ibn Muhammad (1989). *Tarikh sa'ālibi*, translated by Mohammad Fāzili, Tehran: Noqre. [In Persian]
- Jahānbakhsh, Jooya (2020). "Be Soori ke Dastānash Chubin Bovad (Examining Speculations About a Verse from Shahnameh and Speculating About Its Context)," *Ayneh-ye Pazhoohesh*, Vol. 31, No. 2, Khordad and Tir, pp. 49-74. [In Persian]
- Jeyhouni, Mostafā (2001). "Bahrām Chubin," *Farhang-e Isfahan*, Mordad, pp. 21-23. [In Persian]
- Khaleqi Motlagh, Jalal (2000). "About Bahram, the Famous Sasanian Commander," *Yadnameh-ye Dr. Ahmad Tafazzoli*, edited by Ali Ashraf Sadeghi, Tehran: Sokhan, pp. 161-162. [In Persian]
- Khaleqi Motlagh, Jalal (2009). "Hamāse-sarāy-e Bāstān," in *Gol-e Ranjhaye Kohan*, edited by Ali Dehbashi, Tehran: sāles. [In Persian]
- Khaleqi Motlagh, Jalal (2010). *Notes on Shahnameh*, 1st ed., Tehran: Markaz-e Dā'ireh al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami. [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl (2007). "Logical Use of Ancillary Sources in the Correction of Shahnameh," *Nāmeḥ-ye Anjoman*, No. 25, pp. 53-66. [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl (2010). → Khaleqi Motlagh (2010). [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl (2014). "The Parthians in the National Epic," *Comprehensive History of Iran*, Vol. 2, edited by Kāzem Mousavi Bojnourdi, 1st ed., Tehran: Markaz-e Da'ireh al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami. [In Persian]
- Khatibi, Abolfazl (2016). "Why Is the Story of Arash the Archer Not in Shahnameh?" *Nāmeḥ-ye Farhangestān*, No. 61, Autumn, pp. 143-161. [In Persian]
- Dinevari, Abu Hanifa Ahmad ibn Dawood (2011). *Akhbar al-Tevāl*, translated by Mahmoud Mahdavi Dāmghani, 8th ed., Tehran: Ney. [In Persian]
- Zarinkub, Roozbeh (2004). "Bahram Chubin," *Encyclopedia of Islamica*, Vol. 13, edited by Kāzem Mousavi Bojnourdi, 1st ed., Tehran: Markaz-e Da'ireh al-Ma'arif-e Bozorg-e Islami, pp. 144-147. [In Persian]
- Sebeos (2024). *History of Sebeos*, translated by Mahmoud Fāzeli Birjandi, 3rd ed., Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Shahbazi, Alireza Shapur (2019). *History of the Sasanians (Translation of the Sasanian Section from Tabari's History and Comparison with Bal'ami's History)*, 2nd ed., Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhi. [In Persian]
- Shamisa, Cyrus (2017). *Shāh-e nāmeḥā*, 2nd ed., Tehran: Hermes. [In Persian]
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1983). *Tabari's History (History of the Prophets and Kings)*, translated by Abolqasem Pāyandeh, 2nd ed., Tehran: Asātir. [In Persian]
- Ferdowsi, Abolqāsem (2013). *Shāhnameh*, edited by Jalal Khaleqi Motlagh, 1st ed., Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Christensen, Arthur Emanuel (1999). *Iran in the Sasanian Era*, translated by Rashidi Yasemi, edited by Hassan Rezāei Bāghbidi, Tehran: Sedā-ye Mo'āser. [In Persian]

- Christensen, Arthur Emanuel (2022). *The Story of Bahram Chubin*, translated and explained by Manijeh Ahadzādegān Āhani, 3rd ed., Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Gardizi, Abd al-Hayy ibn Zahāk (2005). *Zayn al-Akhbar*, edited by Rahim Rezāzādeh Malek, 1st ed., Tehran: Anjoman-e Āsār va Mafākher Farhangi. [In Persian]
- Marquart, Joseph (1989). *Vahrud and Arang*, translated with additions by Dāvood Monshizādeh, Tehran: Foundation for the Endowment of Dr. Mahmoud Afshar. [In Persian]
- Mas'udi, Ali ibn al-Husayn (2003). *Moruj al-zahab wa Ma'ādin al-Jawāhir*, translated by Abolqāsem Pāyandeh, 7th ed., Tehran: Elm va Farhang. [In Persian]
- Malekzādeh Bayāni (1975). "A Study on the Coins of Bahram VI (Chubin)," *Historical Studies*, Vol. 10, No. 1, pp. 37-60. [In Persian]
- Minovi, Mojtabā (2007). *Ferdowsi and His Poetry*, 4th ed., Tehran: Tus. [In Persian]
- Mireskandari, Mojtabā (2012). "Bahrām Chubin in the Mirror of Epic and History," *Sixth National Conference on Literary Researches*, Shahid Beheshti University and Scientific Association of Persian Language and Literature. [In Persian]
- Nöldeke, Theodor (1980). *The History of Iranians and Arabs in the Sasanian Era*, translated by Abbās Zaryāb Khu'i, Tehran: Anjoman-e Āsār-e Melli. [In Persian]
- Ya'qubi, Ahmad ibn Ishaq (2003). *Tarikh Ya'qubi*, translated by Mohammad Ibrahim Āyti, 9th ed., Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت بهرام چوبین (بازنمایی آرش و سیاوش و رستم)

خلیل کهریزی*

چکیده

داستان بهرام چوبین حماسه‌ای است در دل تاریخ ساسانیان که برای شناخت درست آن باید لایه‌های حماسی‌اش را کنار زد. یکی از روش‌های حماسی‌سازی تاریخ بهرام بازنمایی شخصیت‌های اسطوره‌ای - حماسی بوده است. رستم، آرش کمانگیر، سیاوش، گشتاسپ، اسفندیار و بهرام گور شماری از این شخصیت‌های بازنمایی‌شده در سرگذشت بهرام هستند. در این میان، نقش آرش و سیاوش و رستم از دیگران بیشتر است. به نظر می‌رسد آرش و سیاوش را پیروان بهرام و رستم را پیروان خسرو بازنمایی کرده باشند. آگاهی از این بازنمایی‌ها به شناخت دوره‌های سرگذشت بهرام کمک می‌کند. در آغاز، تاریخ‌نگاری رسمی کوشیده بود او را رستمی دیگر بنمایاند. در پی شورش بهرام، پیروانش او را آرش دیگری نشان داده‌اند و تاریخ‌نگاری رسمی با پذیرش این نقش و نژاد آرش و تکرار رستم‌وارگی بهرام کوشیده‌است، فرمانبرداری پهلوان از شاه را به نمایش درآورد. پس از شکست پروژه نژاد آرش و مرگ بهرام در ترکستان، پیروانش کوشیده‌اند او را سیاوشی دیگر نشان دهند تا زمینه‌های کین‌ستانی از خسرو را مانند «کین سیاوش» فراهم آورند. در این مقاله، بر پایهٔ بازنمایی آرش و سیاوش و رستم، دربارهٔ دوره‌های سه‌گانه از سرگذشت بهرام سخن رفته و نشان داده شده که چگونه در تاریخ‌نگاری ایرانی از تاریخ حماسه ساخته‌اند.

کلیدواژه‌ها: حماسه، تاریخ، بازنمایی، آرش، سیاوش، رستم، بهرام چوبین.

* استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ زبان و ادبیات، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران،
kh.kahrizi@uok.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳، تاریخ چاپ: ۱۴۰۵/۰۵/۱۵

۱. مقدمه

سرگذشت بهرام چوبین یکی از موضوعات مهم در تاریخ ساسانیان است که چندوچون آن، از زمان آغاز پژوهش‌های علمی، مورد توجه بوده است. ظاهراً این سرگذشت، مانند بسیاری دیگر از رویدادهای مهم دوره ساسانی، در قالب کتابی مستقل ثبت شده که این ندیم (۱۳۸۱: ۵۴۱) از آن با عنوان «کتاب بهرام شوس ترجمه جبلة بن سالم» (نیز ر.ک: جیحونی، ۱۳۸۰: ۲۲) یاد کرده است. چندوچون این کتاب و مطالب آن، به دقت، بر ما آشکار نیست. برخی آن را شامل همه سرگذشت بهرام از آغاز تا مرگ او و برخی نیز آن را فقط در بر دارنده سرگذشت او در ترکستان دانسته‌اند. در کنار این کتاب که ظاهراً «پس از زمان پرویز به خامه یکی از پیروان بهرام نوشته شده» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۹۸)، خسرو پرویز نیز پس از پیروزی بر بهرام دستور می‌دهد گزارش نبردهایش با او را بنویسند (ر.ک: زرین کوب، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۱۴۵؛ آیدنلو، ۱۳۹۹: ۲۲) که به گمان زرین کوب (همانجا) جزئی از *خدای‌نامه* بوده است. از همین روی، روایت‌های گوناگونی درباره بهرام شکل گرفته است که کاوش در آنها می‌تواند پژوهشگران را به تفکیک گزارش‌های هواخواهان و دشمنان بهرام ره نماید.

در یک دسته‌بندی اولیه می‌توان روایت‌های سرگذشت بهرام چوبین را به دو دسته (ر.ک: شهبازی، ۱۳۹۸: ۵۸۶) رسمی (ساسانی) و غیررسمی یا به تعبیر آیدنلو (۱۳۹۹: ۲۲) «مردمی» بخش کرد (نیز ر.ک: اسلامی ندوشن، ۱۴۰۱: ۳۳۰) و روایت‌های دوره اسلامی را نیز ادامه همین دسته دوم به شمار آورد؛ زیرا در این دوره نیز، با انتساب بعضی خاندان‌های حکومتگر به بهرام چوبین روایت‌های مربوط به او پرورش و گسترش یافته است (ر.ک: جهانبخش، ۱۳۹۹: ۵۲). البته در این دو دسته روایت می‌توان به بعضی خرده‌روایت‌های دیگر نیز دست یافت. مثلاً روایت‌های رسمی از آغاز کار بهرام با روایت‌هایی که از چهره او در پایان کارش به دست داده شده بوده است، نمی‌توانسته‌اند با هم همسان باشند. آیا می‌توان پذیرفت که سردار رستم‌وش هر مزد که با یک تیر ساوه‌شاه را از پا درمی‌آورد، همان چهره‌ای را داشته باشد که بر پادشاه می‌شورد و فرزند هر مزد را روسپی‌زاده می‌خواند؟ در روایت‌های پیروان بهرام نیز می‌بایست همین وضعیّت برقرار بوده و در آغاز کوشیده باشند مشروعیت سیاسی برای او دست و پا کنند. اما پایان کار بهرام، از زمان گریختن او به ترکستان، از گونه‌ای دیگر روایت شده بوده است.

در این روایت‌های چندگانه کوشیده‌اند حماسه را در تاریخ بازنمایی و بهرام را به شخصیت‌های کهن مانند کنند. از همین‌روی، بخشی از سرگذشت او حماسی است و «سیمای نیمه‌تاریخی نیمه‌افسانه‌ای دارد» (اسلامی ندوشن، ۱۴۰۱: ۳۲۹). نولدکه (۱۳۵۹: ۴۱۸) نیز، با توجه به همین نکته، سرگذشت بهرام را «مخلوطی از حقیقت و خیال‌بافی» می‌داند (نیز نک: خطیبی، ۱۳۸۹: بخش سوم / ۳۹۳؛ آیدنلو، ۱۳۹۹: ۲۲). برای جدا کردن حماسه بهرام از تاریخ او باید چهره‌هایی را بازشناخت که در بهرام بازنمایی شده‌اند. این‌گونه می‌توان درک بهتری از سرگذشت این سردار ایرانی به دست آورد و دوره‌های گوناگون حضور حماسی او را در تاریخ ساسانیان بازشناخت.

در این مقاله کوشش شده نقش بازنمایی‌های شخصیت‌های اسطوره‌ای در تاریخ‌نگاری ایرانی به بحث نهاده و با بررسی سرگذشت بهرام چوبین، اهداف گروه‌هایی که در نگارش جهت‌مند تاریخ بهرام نقش داشته‌اند، واکاوی شود.

۲. پیشینه پژوهش

نولدکه را باید آغازگر پژوهش درباره بهرام چوبین به شمار آورد. او در ضمیمه ترجمه‌اش از *تاریخ طبری* (ر.ک: نولدکه، ۱۳۵۹: ۷۱۶ به جلو) که در سال ۱۸۷۹ م. منتشر شد، درباره این سردار شورشی اشکانی تبار به بحث پرداخت و مطالب و نکاتی به دست داد که زمینه پژوهش‌های سپسین را فراهم آورد. کتاب نولدکه با عنوان *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، به ترجمه عباس زریاب خویی در سال ۱۳۵۸ ش. به فارسی نیز انتشار یافت. کریستن‌سن که در *تاریخ ساسانیان* خود (۱۳۷۸: ۳۱۸) به پیشگامی نولدکه در این موضوع اشاره کرده است، در سال ۱۹۰۷ م. با بهره از *شاهنامه* و متن‌های تاریخی دوره اسلامی به بازسازی کتاب *بهرام چوبین‌نامه* مفقود پرداخت که، به گزارش منابع دوره اسلامی، در شرح سرگذشت بهرام نوشته شده بوده است. این رساله نیز، دو دهه پیش از این، با عنوان *داستان بهرام چوبین* به فارسی ترجمه شد (ر.ک: کریستن‌سن، ۱۴۰۱). بهرام چوبین و سرگذشتش موضوع پژوهش‌های بسیار دیگری بوده است که مقاله علیرضا شاپور شهبازی در *دانشنامه ایرانی* با عنوان «بهرام چوبین» جامع همه پژوهش‌های ایرانی و نایرانی است که در آن «کلیه منابع و تحقیقات» (شهبازی، ۱۳۹۸: ۵۸۳) گردآوری و از جمله به پیشگامی مارکوارت در *وه‌رود و ارنک* و چگلدی در «بهرام چوبین و ادبیات مربوط به آخرالزمان ایرانی» نیز اشاره شده است (ر.ک: همانجا). مقاله «بهرام چوبین» مندرج در *دایرة المعارف بزرگ اسلامی* به

قلم روزبه زرین‌کوب (۱۳۸۳: ۱۳ / ۱۴۴ به جلو) نیز از جمله پژوهش‌های درخور در توضیح و تبیین سرگذشت بهرام و مرور و نقد پژوهش‌های پیشین است.

در همهٔ این پژوهش‌ها به گوناگونی روایاتِ بازمانده از سرگذشت بهرام چوبین اشاراتی شده است، اما پژوهش مستقل در این باره را سجّاد آیدنلو (۱۳۹۹) در مقالهٔ «زنی که بهرام چوبین دید که بود؟» انجام داد. او در این مقاله کوشیده است یکی از نمودهای چندگانگی روایت‌ها دربارهٔ داستان ملاقات بهرام با زنی را بررسی کند که او را به شورش بر خسرو برانگیخت. آیدنلو در این مقاله به دقت همهٔ دیدگاه‌های مخالف و موافق با بهرام را از شاهنامه تا پژوهش‌های معاصر بررسی کرده و، علاوه بر پاسخ قطعی، یک احتمال نیز دربارهٔ ماهیت زنی که بهرام دید، به دست داده است. جویا جهانبخش (۱۳۹۹) نیز در آغاز مقالهٔ «به سوری که دستانش چوبین بود»، که هدف اصلی آن گره‌گشایی از معنای یک مصراع از شاهنامه است، به مهم‌ترین مسائل داستان بهرام چوبین، از جمله، به چندگانگی روایت‌ها و تلاش پژوهشگران برای «تدقیقی کاوشگرانه در لایه‌های این سرگذشت داستان‌آلود» اشاره کرده است. مجتبی میراسکندری (۱۳۹۱) نیز در مقالهٔ «بهرام چوبین در آیین حماسه و تاریخ» کوشیده است شاخصه‌های حماسی داستان بهرام چوبین را در روایت فردوسی به دست دهد. ایشان «اژدهاکشی»، «تغال»، «دیدار با پری» و... را شاخصه‌هایی دانسته که سبب حماسی و افسانه‌ای شدن داستان بهرام شده‌اند و گاهی این شاخصه‌ها را افزودهٔ فردوسی به روایت دانسته است.

یکی از عوارض چندگانگی روایت‌های بازمانده از سرگذشت بهرام، بازنمایی شخصیت‌های گوناگون اساطیری - حماسی کهن در او با اهداف گوناگون است. از زمان نولدکه به حماسی - افسانه‌ای بودن سرگذشت بهرام چوبین اشاراتی شده و پژوهشگران در لابه‌لای بحث‌ها به همانندی او با شخصیت‌هایی همچون اسفندیار (ر.ک: مارکوارت، ۱۳۶۸: ۴۳)، رستم (ر.ک: مینوی، ۱۳۸۶: ۱۰)، سیاوش (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۱۰۱) و حتی بهرام گور (زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۱۴۵) اشاره کرده‌اند. با این حال، پژوهش در بازیابی مهم‌ترین شخصیت‌هایی که در نگارش سرگذشت بهرام مورد توجه بوده‌اند، می‌تواند ما را با اهداف و سیاست‌های نهفته در پس این بازنمایی‌ها و دوره‌های نگارش سرگذشت بهرام بیشتر آشنا کند. هدف از نگارش این مقاله چنین کاری است.

۳. آغاز کار بهرام و بازنمایی آرش اشکانی و رستم ساسانی

در شاهنامه ورود بهرام به عرصه تاریخ ساسانیان با داستانی همراه است که بر پایه آن کوشیده‌اند او را مردی گمنام نشان دهند. ایران در واپسین سال‌های پادشاهی هرمزد نوشین‌روان، از چهارسوی، آماج هجوم دشمنان است. هرمزد رومیان و خزرها و تازیان را وامی‌نهد و نخست در پی تدبیری برای راندن ساوه‌شاه ترک برمی‌آید. مهران‌شتاد، پیر دربار انوشیروان، از گفته ستاره‌شمر دربار خاقان چین مشخصات مردی را به هرمزد می‌دهد که فقط او می‌تواند با ساوه‌شاه بجنگد. اینجا نخستین جایی است که ویژگی‌های ظاهری و رفتاری و نژادی بهرام چوبینه در شاهنامه به دست داده می‌شود:

به بالا دراز و بداندام خشک	به گرد سرش جعدمویی چو مشک
سخن‌آور و جلد و بینی بزرگ	سیه‌چرده و تندگوی و سترگ
جهانجوی چوبینه دارد لقب	هم از پهلوانانش باشد نسب

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۱۶).

تاریخ‌نگاران در اینجا بهرام را با اندام و ظاهری نادرخور توصیف کرده‌اند. بینی بزرگ او که ظاهراً در تاریخ‌نگاری رسمی تکرار شده و سپستر نیز با عنوان «خوهل بینی» از او یاد می‌شود، با تصویری که از بهرام بر سکه‌هایش به جای مانده، همسو نیست؛ زیرا «تصویر بهرام بر سکه جوانی را با چهره لاغر و عارضی باریک و چشمانی گِیرا و نافذ، بینی کوچک و گوشی ظریف با سبیل و ریش کوتاه را نشان می‌دهد» (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۴: ۵۳). حتی باید لقب او را نیز از اصل گردانده باشند؛ زیرا اگر بپذیریم که دوستان و یاران بهرام نیز او را چوبینه می‌نامیده‌اند، این واژه نمی‌بایست به همان معنا و تفسیری بوده باشد که دشمنانش از آن درمی‌یافته‌اند. به دیگر سخن، «به ظاهر "چوبین" لقبی است که دشمنان بهرام بر او نهاده‌اند؛ یعنی "بهرام لک‌لک" یا "بهرام غازکلنگ"» (جیحونی، ۱۳۸۰: ۲۲). ظاهراً لقب بهرام در اصل شوبین یا واژه‌ای دیگر بوده است که به دریافت مینورسکی (ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۱۳ / ۱۴۵) با واژه دیلمی ژوپین یا زوپین به معنی نیزه مربوط و به دریافت خالقی مطلق (۱۳۷۹: ۱۶۲) محتمل است «تحریف دیگری از همان لقب آرش [یعنی šēbāg-tīr] باشد». به نظر جیحونی (۱۳۸۰: ۲۳) نیز ممکن است اصل لقب بهرام «سوتیر» باشد، به معنای «صاحب تیر روشنی‌بخش یا صاحب تیر خوب» (درباره چوبین ر.ک: زرین‌کوب، ۱۳۸۳: ۱۳؛ شهبازی، ۱۳۹۸: ۵۸۲).

هرچه هست، دشمنان بهرام، برای خوارداشتِ او، لقبش را که واژه‌ای نزدیک به چوبین یا شوبین و... بوده، گردانده و او را چوبین نامیده بوده‌اند؛ زیرا همان‌طور که جیحونی (همان: ۲۲) و خالقی مطلق (۱۳۸۹: بخش ۴ / ۱۲) نیز اشاره کرده‌اند، در گفت‌وگوی بهرام و خسرو پرویز، خسرو با تحقیر به لقبِ چوبینه اشاره می‌کند:

کنون نام چوبینه بهرام گشت همان تخت سیمین تو را دام گشت

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۹۲).

علاوه بر این، نکتهٔ دیگری که این حدس را نیرو می‌دهد، نامِ بهرام در ترکستان است. ظاهراً همان‌گونه که خالقی مطلق (۱۳۸۹: بخش ۴ / ۹۸) به درستی دریافته است، کتابِ بهرامِ چوبین‌نامه باید دربردارندهٔ داستان‌های بهرام در ترکستان بوده باشد که در زمان خسرو به خامهٔ یکی از پیروان بهرام نوشته شده است. در این بخش از سرگذشتِ بهرام، هیچ‌گاه او را چوبینه ننمیده‌اند. بلکه این‌گونه از او یاد می‌شود:

بزرگانش خوانند بهرامِ گرد که از خسروان نام مردی ببرد

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۷۰).

۱.۳ بهرام گمنام در روایتِ طرفدارانش

چنان‌که دیده شد، از همان آغاز حضورِ بهرام در تاریخ‌نگاری رسمی، رفتار و گفتار و نام او را ناشایست معرفی کرده‌اند. با این حال، نمی‌توان دو نکته را نادیده گرفت که نشان از روایت‌های دیگر دارد. نخست اینکه در تاریخ‌نگاری رسمی ساسانی، ظاهراً به قصدِ تخریبِ بهرام، او را گمنام دانسته‌اند و ناشناس معرفی کرده‌اند. چنان‌که کسی او را نمی‌شناسد و پس از نشانی‌هایی که مهران‌شناد به دست می‌دهد، هرمز فرمان می‌دهد او را بیابند:

نشان جست باید ز هر کشوری اگر مهتری باشد، ار کهتری

بجوید تا این به جای آورید همه رنج‌ها زیر پای آورید

(همان: ۸۱۷).

سرانجام نیز، از میان کهتران شاه، آخرسالار او، زادفرخ، از روی نشانی‌های مهران‌شناد می‌گوید آنکه او گفته بهرام بهرام پور گشسب، مرزبانِ بردع و اردویل است. یعقوبی (۱۳۸۲:

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۸۵

(۲۰۵) نیز بهرام را «مردی گمنام» نامیده که اطرافیان هر مزد نیز گفتند «این نام را نمی‌شناسیم» (نیز ر.ک: تجارب الأمم فی اخبار ملوک العرب و العجم، ۱۳۷۳: ۳۲۲). از همین‌روی است که اسلامی ندوشن (۱۴۰۱: ۳۳۴) آغاز داستان بهرام را «آمیخته به افسانه» دانسته است.

ما از راه منابع بیزانسی به افسانه‌ای / حماسی بودن گمنامی بهرام پی می‌بریم؛ زیرا تئوفیلاکتوس (۱۴۰۲: ۱۸۴) بهرام را شخصیتی شناخته‌شده از دوره خسرو انوشیروان معرفی می‌کند که

در زمره نگهبانان شخصی شاهنشاه قرار داشت، اما دیری برنیامد که در رأس یک فوج از سربازان در جریان نبردی به لشکریان خسرو پسر کوات پیوست... و بهرام، پابه‌پای خسرو بزرگ، شاهنشاه پارس، تا به ارمنستان تاخت، خود را در جریان نبرد شناساند و دیری برنیامد که به فرماندهی لشکریان پارسی برگمارده شد (نیز ر.ک: کریستن‌سن، ۱۴۰۱: ۵۳؛ شهبازی، ۱۳۹۸: ۵۸۲).

گمنام جلوه دادن بهرام در تاریخ‌نگاری ساسانی برای تحقیر اوست تا سپستر بگویند هر مزد او را برکشید، اما گویی پیروان بهرام نیز در روایت‌های خود می‌خواسته‌اند او را گمنام و ناشناخته معرفی کنند تا خاطره آرش کمانگیر را در بهرام بازنمایند و زنده کنند؛ به ویژه که بهرام را دارای نژاد آرش و «نسبه گرگین میلاد» (گردیزی، ۱۳۸۴: ۹۸) می‌دانستند (نیز ر.ک: جلوتر). در روایت‌های بازمانده از داستان آرش شیواتیر، هیچ‌گاه او را پهلوان یا سرداری نامبردار و شناخته‌شده معرفی نکرده‌اند، بلکه نهایتاً تیراندازی از لشکر منوچهر به شمار آورده‌اندش (ر.ک: خطیبی، ۱۳۹۵: ۱۴۴ به جلو).

به هر روی، به نظر می‌رسد پیروان بهرام و شاید خود او کوشیده‌اند از گمنامی‌اش بهره درست ببرند تا آرش کمانگیر را بازنمایند. تأکید بهرام بر نژاد آرش خود نیز در همین راستاست. نولدکه (۱۳۵۹: ۴۲۶) این نسبت را به جهت مهارت بهرام در تیراندازی می‌داند. بهرام با یک تیر ساوه‌شاه و سپستر مغاتوره، برادر خاقان (ر.ک: جلوتر)، را از پای درآورد. آوازه تیری که بهرام به ساوه‌شاه زد، آن‌چنان در همه جا پیچیده بود که پس از بر تخت نشستن بهرام، پیری به نام شهران‌گراز به پا می‌خیزد و با توصیف هنرهای بهرام، این‌چنین از آن تیر یک‌زخم یاد می‌کند:

به یک چوبه تیر تو گشتند باز برآسود ایران ز گرم و گداز

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۰۹).

طبری (۱۳۶۲: ۲ / ۷۲۶) تیر بهرام را در کنار تیر آرش و سوخرا یکی از سه تیر مهمی دانسته است که ایرانیان پرتاب کرده‌اند. آوازهٔ تیر بهرام چنان بوده است که ابن ندیم (۱۳۸۱: ۵۵۷) کتاب «أئین الرمی» را به قولی از بهرام چوبین دانسته است. همچنین بهرام در داستان شیرکپی با نیزهٔ دوشاخ و ده چوبه تیر به نبرد اژدها می‌رود (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۷۱). بهرام در نخستین گفت‌وگویش با خسرو، این گونه به نژاد آرش خود می‌بالد:

برافرازم اندر جهان داد را کنم تازه آیین میلاد را
من از تخم‌های نامور آرشم چو جنگ آورم آتش سرکشم
نبیره جهانجوی گرگین منم همان آتش تیز برزین منم

(همان ۸۹۲)

آوازهٔ اسطوره‌گونهٔ تیراندازی بهرام نیز با همین هدف درگسترده شده است تا یادآور آرش و بازنمایی داستان او باشد؛ زیرا آرش نمود اسطوره‌ای تیراندازی در روایت‌های ایرانی است و در تاریخ ملی ایران بارها داستان تیراندازی او بازنمایی شده است؛ چنان‌که به گفتهٔ خالقی مطلق (۱۳۸۸: ۴۸) «اگر تمام روایات حماسی مربوط به تیر و کمان را جمع‌آوری کنیم، شاید باز ارتباط‌های دیگر و بهتری مشاهده کنیم». ایشان (همانجا) در تاریخ ساسانیان داستان وهرز و تیراندازی او در زمان مرگ و یک افسانهٔ حماسی - فکاهی دربارهٔ فرورفتن تیری در خرجین شتر یک عرب بیابان‌گرد در نبرد زندانیان ایرانی و سپاه حبشه را مثال می‌زند که «هر کدام ما را به نوعی یاد افسانهٔ آرش می‌اندازند».

چنین روایت‌هایی برای بهرام چوبین نیز نقل شده است. تاریخ‌نگار ارمنی، سبئوس (۱۴۰۳: ۸۳)، در سخن جنگ بهرام با ساوه‌شاه می‌گوید او «بهل را و نیز سرزمین کوشان‌ها را سرتاسر تا به دورترین کران رودخانهٔ موسوم به وهرود و تا به سرزمینی که کزیون نام دارد، همه را با زور به تصرف آورد» (نیز ر.ک: مارکوارت، ۱۳۶۸: ۱۷۲). کزیون، کوزین یا گوزین همن جایی است که در برخی از روایت‌های داستان آرش (ر.ک: ثعالبی، ۱۳۶۸: ۹۱)، تیر او در آنجا فرود آمد و بیرونی (۱۳۸۹: ۳۳۵) آن را «درخت گردوی بزرگی» دانسته است که در جهان از بزرگی مانند نداشت. در روایت سبئوس اسطورهٔ مرزنمایی نیز که آرش کمانگیر نمود شناخته‌شدهٔ آن است و در بعضی روایت‌ها برای اسفندیار و نیزهٔ مرزنمای او نیز ذکر شده است، برای بهرام چوبین تکرار شده است (ر.ک: مارکوارت، ۱۳۶۸: ۴۳). به هر روی، در دستهٔ نخست از روایت‌هایی که سرگذشت بهرام را روایت کرده‌اند و ما آنها را، با

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۸۷

تسامح، روایت‌های اشکانی می‌نامیم، کوشیده‌اند آرش کمانگیر را در بهرام چوبینه بازنمایی کنند.

۲.۳ سرسپردگی به شاه در روایت‌های ساسانی

اکنون به دسته دوم از روایت‌های آغاز کار بهرام می‌پردازیم. بهرام آنگاه که فرمانبردار هرمزد است و قصد آن دارد که بزرگ‌ترین دشمن او، یعنی ساوه‌شاه، را از پای درآورد، به هیچ روی چهره‌ای سیاه و زشت نداشته است؛ بلکه دستگاه‌های تبلیغاتی ساسانی نیز در اختیار پرورش و برکشیدن او بوده‌اند. فرمانبرداری و سرسپردگی بهرام در آغاز بارها نشان داده شده است. آنگاه که پسر ساوه‌شاه به بهرام می‌گوید شنیده‌ام با شاه جنگیده‌ای و از او گریخته‌ای، بهرام چنین پاسخ می‌دهد:

چنین گفت بهرام کین خود مباد	که با شاه ایران کنم کینه یاد
من ایدر به رزم آمدم با سپاه	ز بغداد رفتم به فرمان شاه
چن از لشکر ساوه‌شاه آگهی	بیامد بدان بارگاه مهی
مرا گفت رو راه ایشان بگیر	به گرز و سنان و به شمشیر و تیر

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۲۶).

در ادامه نیز آنگاه که ساوه‌شاه به بهرام می‌گوید هرمز با این مایه سپاه تو را فرستاده تا کشته شوی، بهرام چنین پاسخ می‌دهد:

چنین داد پاسخ که شاه جهان	اگر مرگ من جوید اندر نهان
چو خشنود باشد ز من شایدم	اگر خاک بالا بیمایدم

(همانجا)

خاقان که تندی بهرام را می‌بیند فرستاده دیگری می‌فرستد و می‌گوید شاه تو کهنتر من است و بهرام این گونه پاسخ می‌دهد:

بگویش کاگر من چنین کهنترم	نه ننگ آید از کهنتری بر سرم
شهنشاه و آن لشکر از ننگ تو	به تندی نجوید همی جنگ تو

من از خردگی رانده‌ام با سپاه که پیراگم لشکر ساوه‌شاه
بیرم سرت را برم نزد شاه نیززد که بر نیزه سازم به راه

(همان: ۸۲۸)

چنین فرمانبرداری بی‌چون و چرای بی‌آورد دل‌بستگی و فرمانبرداری رستم از کیخسرو است. ظاهراً نخستین بار، مینوی (۱۳۸۶: ۱۰) این‌گونه به شباهت بهرام چوبین و رستم اشاره کرده است: «پهلوانی‌های این سردار با کارهای رستم داستانی شبیه است». شمیسا (۱۳۹۶: ۸۸۹) نیز شباهت بهرام و رستم را حاصلِ امیدِ مردم برای نجاتِ ایران در برابر لشکر خاقان دانسته و زرین‌کوب (۱۳۸۳: ۱۴۵) نیز به همسانی‌های رستم و بهرام چوبین اشاره کرده است. جویا جهانبخش (۱۳۹۹: ۵۱)، ضمنِ به دست دادنِ این پیشینه، چنین گفته است: «در متن شاهنامه، میان این بهرام و رستم، به تصریح و تلویح پیوندهایی برقرار شده است». به نظر می‌رسد شباهتِ رستم و بهرام ساختهٔ دستگاه‌های تبلیغاتیِ ساسانی و تاریخ‌نگاری رسمی آنها، در آغاز کار این سردار شورشی، است (برای ارتباطِ احتمالیِ رستم و خاندان او با تاریخ اشکانی ر.ک: خطیبی، ۱۳۹۳: ۴۱۰). آنچه امروزه از این شباهت‌ها در دست است، چندان دندان‌گیر نیست و ممکن است روایت‌های دیگری برای تبلیغِ این شباهت در دست بوده که سپستر زدوده شده باشند. آنچه امروزه، آشکارا، دربارهٔ پیوندِ بهرام و رستم در دست است، علاوه بر ماجرایِ گزینشِ دوازده هزار جنگجو از سوی بهرام (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۲۰؛ نیز تجارب‌الأمم فی اخبار ملوک العرب و العجم، ۱۳۷۳: ۳۲۲) که رستم نیز برای نبرد هاماوران همین اندازه برگزیده بود، مسألهٔ درفشِ بهرام است. هنگامی که بهرام آمادۀ رفتن به جنگِ ساوه‌شاه می‌شود، هرمزد درفشِ اژدهانشان رستم را برایش می‌آورد و این‌گونه او را رستم می‌نامد:

بیاورد پس شهریار آن درفش که بد پیکرش اژدهافش بنفش
که در پیش رستم بُدی روز جنگ سبک شاه ایران گرفت آن به چنگ
چو پیسود خندان به بهرام داد فراوان بر او آفرین کرد یاد
به بهرام گفت آن که جلدان من همی خواندندش سرانجمن
کجا نام او رستم پهلوان جهانگیر و پیروز و روشن‌روان
درفش وی ست این که داری به دست که پیروز بادی و خسروپرست

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۸۹

گمانم که تو رستم دیگری به مردی و گردی و فرمان‌بری

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۲۱؛ نیز نک: ثعالبی، ۱۳۶۸: ۴۱۴).

پنج بیت معروف از نبرد بهرام با ساوه‌شاه در توصیف آماده کردن کمان و تیراندازی، در دستنویس‌های شاهنامه به نبرد رستم با اشکبوس منتقل شده‌اند (ر.ک: خطیبی، ۱۳۸۶: ۵۶؛ خالقی مطلق، ۱۳۸۹: ۳ / ۴۰۰). آیا نمی‌توان این انتقال را، با قید تردید و احتمال، حاصل فضا‌سازی تاریخ‌نگاری ساسانی دانست که کاتبان، ناخودآگاه، با آن بیت‌ها به یاد رستم افتاده و آنها را از آن او کرده باشند؟ به هر روی، تلاش تاریخ‌نگاری ساسانی و دستگاه‌های تبلیغاتی آنها برای نزدیک کردن بهرام چوبینه به رستم، با دگرگون‌شدن بهرام و شوریدن او بر شاه، به طور کامل، زدوده نشده است و درفش اژدهانشان نیز که به باور خالقی مطلق (۱۳۸۹: بخش ۳ / ۴۵۱؛ نیز ر.ک: خطیبی، ۱۳۹۳: ۴۱۰) محتمل است درفش خود بهرام بوده باشد، از دست هرمزد به دستان بهرام سپرده‌اند تا همه حیثیت بهرام را مدیون هرمزد بدانند. چنان‌که پس از این، خسرو پرویز در کنار نهروان، این‌گونه به ماجرای درفش اشاره می‌کند و بهرام را وامدار پدر خود می‌داند:

تو را داد گنج و سلیح و سپاه درفش تهمتن، درفشان چو ماه

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۹۳).

بر پایه آنچه گذشت، آغاز کار بهرام در دو دسته تاریخ‌نگاری ساسانی و پیروان بهرام به دو شیوه گزارش شده بوده است که جز نشانه‌هایی پراکنده چیزی از آنها به جای نمانده است. بر پایه این نشانه‌ها پیروان بهرام کوشیده بوده‌اند او را آرشی دیگر نشان دهند که از میان مردم برخاسته و نژادش به شاهان اشکانی می‌رسیده است. ساسانیان یا تاریخ‌نگاری رسمی نیز او را رستمی دیگر معرفی کرده بود که فرمانبر هرمزد است.

۴. شورش بهرام و نبرد روایت‌ها

این دوره از روایت‌های بهرام در تاریخ‌نگاری رسمی یکسره سیاه و زشت است؛ اما در این تاریخ می‌توان نشانه‌هایی جُست که گواهِ تلاش بهرام و پیروان و دستگاه‌های تبلیغاتی‌اش برای مشروعیت بخشی به او بوده‌اند. از همین روی، در این روایت‌ها، آشکارا، نبرد اشکانی و ساسانی دیده می‌شود. مثلاً در روایت‌های ساسانی (رسمی) هرمزد گوش و دُم اسب

پسرش، پرویز، را به دلیل چریدن در کشتزار مردم می‌برد تا اندازهٔ عدل و داد او بر همه آشکار شود (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۱۱؛ دینوری، ۱۳۹۰: ۱۰۷). در برابر آن، پیروان بهرام روایتی ساخته‌اند که به گمان اسکندری (۱۳۹۱: ۱۰) افزودهٔ فردوسی است و تلاش او برای ساختن قهرمانی تمام و کمال از بهرام. بر پایهٔ این روایت، بهرام یکی از سوارانش را که یک جوال کاه پیرزنی را برداشته «به خنجر به دو نیم کرد» (همان: ۸۲۴؛ دربارهٔ این روایت ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۳ / ۴۵۲) تا نشان دهند، اگر هرمزد گوش و دُم اسب پسرش را به دلیل چریدن در کشتزار مردم می‌برد، بهرام در برابر ستمی به اندازهٔ پیر کاه، جان لشگری سواره‌اش را می‌ستاند:

هر آنکس که او پر کاهی ز کس ستاند، نباشدش فریادرس،

میانش به خنجر کنم به دو نیم بخزند چیزی که باید به سیم

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۲۴).

یکی از ماجراهای مهم در سرگذشت بهرام که دستمایهٔ جنگِ روایت‌ها شده است، دیدار بهرام با زنی است که پیروانش او را «بخت بهرام» (همان: ۸۶۰) نامیده‌اند «که بس خوب بر تخت و پدرام بود». در برابر روایت‌های پیروان بهرام، ساسانیان این زن را پری یا زنی گمراه‌کننده و «زن جادوی ناسپاس» (همانجا) یا آن‌گونه که در تجارب‌الأمم (۱۳۷۳: ۳۳۰)، ترجمهٔ نه‌پایه آمده است جنّیه‌ای «مذهبه نام» دانسته‌اند که بهرام را از راه به در برده است (نیز ر.ک: آیدنلو، ۱۳۹۹: ۳۰). سجّاد آیدنلو در مقاله‌ای مستقل، ضمن بررسی این داستان به عنوان یکی از نمودهای چهرهٔ دوگانهٔ بهرام، کوشیده است، هویت این زن را روشن کند و پس از نقد و بررسی دقیق دیدگاه‌های گوناگون، آن را «پری - بخت» (همان: ۴۳) دانسته است.

در کانونِ نبردِ روایت‌ها در این دوره، نژاد آرشی بهرام دیده می‌شود. ظاهراً این نکته با اخبار اسطوره‌ای‌شدهٔ مرگِ ساوه‌شاه به تیر بهرام سبب شده بود، همهٔ مردم او را از نژادِ آرش و آرشی دیگر بدانند. از دیگرسو، همین دستگاه‌های تبلیغاتی پیروان بهرام و تاریخ‌نگاران آنها بر نانژاده بودن ساسانیان و چوپان بودن ساسان تأکید بسیار ورزیده‌اند. آن‌گونه که در تاریخ‌نگاری رسمی نیز این نبرد در گفت‌وگوی بهرام و خسرو، در نخستین دیدارشان در کنار نهراون، دیده می‌شود (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۹۱؛ دربارهٔ این گفت‌وگو ر.ک: شهبازی، ۱۳۹۸: ۵۹۷؛ خطیبی، ۱۳۹۳: ۲ / ۴۰۵). البته شاید چنین دیدار و

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۹۱

گفت‌وگویی اساساً روی نداده باشد (ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۳: ۱۵)، بلکه ممکن است آنچه در این بخش آمده است، تلاش تاریخ‌نگاری برای به بحث نهادن یک مسأله و بهره‌مندی از آن باشد.

می‌توان مهم‌ترین بخش گفت‌وگوی خسرو و بهرام را آنجا دانست که بهرام ساسان را چوپان می‌نامد. خسرو می‌گوید:

که بُد شاه هنگام آرش؟ بگوی	سرآید مگر بر من این جست‌وجوی
چنین گفت بهرام کآنگاه شاه	منوچهر بُد با کلاه و سپاه
بدو گفت خسرو که ای بدنهان	چو دانی که او بود شاه جهان،
ندانی که آرش ورا بنده بود	به فرمان و رایش سر افکنده بود؟
بدو گفت بهرام کز راه داد	تو از تخم ساسانی ای بدنژاد
که ساسان شبان و شبان‌زاده بود	نه بابک شبانی بدو داده بود؟
بدو گفت خسرو که ای بدکنش	نه از تخم ساسان شدی برمنش؟

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۸۹۵)

این بیت‌ها آشکارا نشان می‌دهند که دستگاه‌های تبلیغاتی و تاریخ‌نگاری اشکانی در آن دوره از چنان قدرتی برخوردار بوده‌اند که توانسته‌اند بهرام را آرشی دیگر معرفی کنند و حتی ساسانیان را نیز به پذیرش این باور وادارند. از دیگر سو، در تاریخ‌نگاری رسمی، از این نکته بهره سیاسی برده شده و کوشیده‌اند، آرش را بنده منوچهر بخوانند تا بهرام نیز که آرشی دیگر است، بنده خسرو باشد. بر پایه *خبر الطوال* خسرو در صومعه راهبان به داییش بندوی که می‌خواهد جان خود را برای او به خطر بیندازد، همین فرمانبرداری و جان‌فدا کردن آرش برای منوچهر را یادآوری می‌کند (ر.ک: دینوری، ۱۳۹۰: ۱۱۷).

بر پایه آنچه گذشت در دومین دوره از سرگذشت بهرام دستگاه‌های تبلیغاتی و تاریخ‌نگاران مخالف و موافق به شدت درگیر رقابت و نبرد بوده‌اند. پیروان بهرام در این کار، با پردازش داستان‌های تیراندازی بهرام، بازنمایی آرش کمانگیر در شخصیت بهرام را آن‌گونه پرننگ کرده بودند که ساسانیان نیز آن را پذیرفته و از آن برای سرکوب شورش بهرام بهره می‌بردند.

۵. پایان کار بهرام و بازنمایی داستان سیاوش در ترکستان

پس از آنکه بهرام از خسرو پرویز شکست می‌خورد و به ترکستان می‌گریزد، دوره‌ای نو در زندگی او آغاز می‌شود که دستمایه داستان‌های گوناگون شده است. اسلامی ندوشن (۱۴۰۱: ۳۵۳) معتقد است که «دلاوری‌های بهرام در ترکستان یادآور هنرنمایی‌های گشتاسب در روم است و نیز گوشه‌هایی از هفت‌خوان رستم و اسفندیار را به یاد می‌آورد». مسعودی در *مروج الذهب* (۱۳۸۲: ۲ / ۲۷۰) از کتابی جداگانه درباره کارهای بهرام در ترکستان سخن گفته و از همین‌روی نیز خالقی مطلق (۱۳۸۹: بخش ۴ / ۹۸) به درستی دریافته است که

کتاب بهرام چوبین، چنانکه از گزارش مسعودی و فردوسی برمی‌آید، شرح سرگذشت افسانه‌آمیز بهرام در ترکستان بوده که پس از زمان پرویز به خامه یکی از پیروان بهرام نوشته شده و سپس در پایان‌های زمان ساسانیان در یکی از آخرین نگارش‌های *خا/بنامه* پذیرفته شده و هنگام این کار داستان کوتاه‌تر گشته و با روایات پس و پیش آن سازگار و هموار شده و برخی دگرگونی‌های دیگر نیز به خود گرفته بوده است.

اینکه سبئوس (۱۴۰۳: ۹۵) نیز در سخن از شکست و گریز بهرام از خسرو به کوتاهی گفته است: «خودش را به بهل شهستان رساند و در آنجا مردم محل او را به فرمان خسرو به قتل آوردند»، نشان می‌دهد در روایت‌های رسمی نیز داستان‌های بلند و کوتاه زندگی بهرام در ترکستان وجود نداشته و دیدگاه خالقی مطلق در این باره درست است. همچنین نشانه‌ها و شواهدی چند این گمان را نیرو می‌دهند که مهم‌تر از همه شخصیت نیک بهرام در این بخش از داستان‌های اوست. چنان‌که خاتون، همسر خاقان، بهرام را دارای فره ایزدی می‌داند:

پرسید خاتون که این مرد کیست که با بُرز و با فره ایزدیت

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۶۹).

اطرافیان چنین پاسخ می‌دهند:

بدو گفت کهر چه ورزی ز کام که بهرام یل را ندانی به نام
بدایران به یک چندگه شاه بود سر تاج او برتر از ماه بود

(همان: ۹۷۰).

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۹۳

هنگامی که بهرام به جنگ شیرکپی می‌رود، این‌گونه توصیف می‌شود:

کز آگند پوشید بهرام گُرد گرامی تنش را به یزدان سپرد

(همان: ۹۷۱).

پس از کشتن شیر کپی او را شاه ایران‌زمین می‌خوانند:

همه هم‌زوان آفرین خواندند و را شاه ایران‌زمین خواندند

گرفتش سپهدار چین در کنار و زآن پس و را خواندی شهریار

(همان: ۹۷۲؛ نیز ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۱۱۱).

از دیگر سو، در برخی منابع تاریخی، در همین بخش از سرگذشت بهرام، از کارهای نیک او در ترکستان سخن گفته‌اند و خسرو را حيله‌گر نامیده‌اند؛ چنان‌که در *زین الاخبار* درباره گریختن بهرام به ترکستان چنین گفته شده است:

بهرام شکسته شد و با چهار هزار مرد به هزیمت شد و سوی ترکستان برفت و خسرو پرویز بیامد و به جاء پدر و جلد خویش بنشست و چون ملک بر او راست شد، به حيله کردن ایستاد تا دل خاقان بر بهرام تباه کند، از پس آنکه بهرام در ترکستان کاره‌اء نیک کرده بود. آخر به مکر پرویز بهرام را هلاک کردند (گردیزی، ۱۳۸۴: ۱۰۰).

این‌گونه شواهد نشان می‌دهند که «سرگذشت بهرام از آغاز کار او با هرمزد تا گریز او به ترکستان در زمان پرویز، جزو رویدادهای تاریخی *خدانامه* بوده و شرح سرگذشت او در ترکستان موضوع داستانی دیگر» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۹۸) و داستان او در ترکستان را که همان کتاب بهرام چوبین باشد، سپستر پیروان او نوشته‌اند. از همین‌روی چهره‌ای روشن و نیک از او ترسیم کرده‌اند.

نگارندگان این بخش از سرگذشت بهرام کوشیده‌اند، او را سیاوشی دیگر نشان دهند. به دیگر سخن، پس از اینکه پروژه نژاد آرشی با مرگ بهرام ناکام ماند و تخت شاهی به اشکانیان نرسید، این بار پیروان او کوشیدند او را شهیدی مظلوم و بی‌گناه مانند سیاوش نشان دهند که در توران / ترکستان به دست ترکان / تورانیان کشته شد تا سپستر مانند داستان «کین سیاوش»، کین بهرام از خسرو و خاندان ساسانی ستانده شود. در ادامه می‌کشیم شباهت‌های سرگذشت سیاوش و بهرام چوبین را نشان دهیم.

ورودِ بهرام به ترکستان یادآور ورودِ سیاوش به توران است. سیاوش در آغاز درآمدن به توران به پیران می‌گوید اگر با من پیمان می‌بندی که بودنم در اینجا برایم نیک باشد، خواهم ماند، وگرنه «فرمای تا بگذرم / نمایی ره کشوری دیگر» (فردوسی، ۱۳۹۳: ۱ / ۳۵۲). بهرام نیز سیاوش‌وار «با پروا و احتیاط» (خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۱۰۱) برای رفتن به هندوستان پیشنهادی همانند مطرح می‌کند:

وگر هیچ رنج آیدت، بگذرم زمین را سراسر به پی بسپرم
گر ایدون که باشی تو همداستان از ایدر شوم سوی هندوستان

(فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۶۵).

جایگاه سیاوش در نزد افراسیاب چنان است که

سپهبد چه شاد و چه بودی دژم جز از با سیاوش نبودی بهم
ز جهن و ز کرسیوز و هرکه بود به کس راز نگشاد و شادان نبود
مگر با سیاوش بُدی روز و شب ازو برگشادی به خنده دو لب

(همان: ۱ / ۳۵۹).

بهرام نیز در نزد خاقان به همان جایگاهِ سیاوش در نزد افراسیاب می‌رسد:

به چوگان و مجلس، به دشت شکار نرفتی، مگر کو بُدی غمگسار
بر این گونه بر بود خاقانِ چین همی‌خواند بهرام را آفرین

(همان: ۲ / ۹۶۶؛ نیز ر.ک: دینوری، ۱۳۹۰: ۱۲۵).

افراسیاب، یک سال پس از پیوندِ سیاوش و فرنگیس، به سیاوش پیام می‌دهد که «از ایدر تو را داده‌ام تا به چین» (همان: ۱ / ۳۶۴). سیاوش نیز با پیران به ختن می‌رود و پس از آن به سرزمینی می‌رسند که «یکی خوب فرخنده بنیاد بود» (همان: ۳۶۵). پس از آن است که با دستوریِ افراسیاب، سیاوخش گرد را می‌سازد:

بیاراست شهری بسان بهشت به هامون گل و سنبل و لاله کشت

(همان: ۳۶۸).

بر پایه برخی از تواریخ خاقان که از فرزندان افراسیاب است، «بفرمود تا خارج بلده، مدینه‌ای از برای او [بهرام] بنا کردند و در آن قصری رفیع به جهت خاصه بهرام و قراء بسیار اقطاع ایشان گردانید» (تجارب الأمم، ۱۳۷۳: ۳۳۵؛ نیز ر.ک: دینوری، ۱۳۹۰: ۱۲۵). این شهر و قصر رفیع بهرام چوبین می‌تواند یادآور سیاوخش گرد باشد.

کرسوز، برادر بدنهاد افراسیاب، در توران بر سیاوش رشک می‌برد و در سیاوخش‌گرد از او درخواست نبردی دوستانه می‌کند. سیاوش از این نبرد تن زد و با گروی و دموور نبرد و آنها را به آسانی خوار کرد. همین کار جان تاریک کرسوز را تاریک‌تر کرد و سرانجام نیز کرد آنچه کرد.

در داستان بهرام چوبین نیز در ترکستان برای او چنین دشمنی تراشیده‌اند. آنکه در شاهنامه (فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۶۶) مغتوره نامیده شده، در چهار کتاب از تاریخ‌های دوره اسلامی، نه‌ایه‌الارب و ترجمه فارسی‌اش، اخبار الطوال، تاریخ یعقوبی و تاریخ بلعمی، با نام‌های گوناگون، برادر خاقان دانسته شده است (ر.ک: خالقی مطلق، ۱۳۸۹: بخش ۴ / ۱۰۶). دلیل دشمنی او با بهرام، چه بر پایه شاهنامه، نژاد برتر او و باج گرفتن از خاقان باشد، چه بر پایه منابع تاریخی گستاخی و رفتار با کبر و گندآوری‌اش، بهرام را به دشمنی وامی‌دارد و با اجازه خاقان با او نبرد می‌کند. نبرد بهرام با آن ترک بیشتر به یک مسابقه در حضور خاقان مانند است و، فارغ از واقعیت تاریخی آن، دور نیست اگر بگوییم صحنه‌پردازی آن را از روی بازی‌ها و نبردهای دوستانه سیاوش در توران ساخته‌اند (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۶۸ - ۹۶۷؛ دینوری، ۱۳۹۰: ۱۲۶). به ویژه که در همین ماجرا دینوری (۱۳۹۰: ۱۲۷) اشاره کرده که کسی نمی‌توانست کمان بهرام را به زه کند و ما چنین گزارشی درباره سیاوش نیز داریم (ر.ک: فردوسی، ۱۳۹۳: ۱ / ۳۵۷). به هر روی، پردازندگان داستان بهرام که پرهیز سیاوش از نبرد با کرسوز را به یاد داشته‌اند، این بار، برادر خاقان را که نمودی از کرسوز است، به جنگ بهرام فرستاده‌اند تا یک بار دیگر کین پهلوان پاکیزه‌جان حماسه‌های ایرانی را از ترکان بستانند.

نکته دیگری که بهرام در ترکستان را بیشتر به سیاوش در توران مانند می‌کند، ازدواج او با دختر خاقان است. این ماجرا در جنب داستان شیرکپی آمده است؛ ازدهایی که بهرام آن را با ده‌چوبه تیر که یادآور ده‌چوبه تیر سیاوش در هنرنمایی پیش کرسوز است، (فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۳۷۳)، از پا درمی‌آورد. به درستی روشن نیست که آیا واقعاً بهرام با دختری از دختران خاقان ازدواج کرده بوده است یا نه. روایت‌ها در این باره نیز اندکی گنگ می‌نمایند؛

زیرا در بعضی از تواریخ (ر.ک: مسعودی، ۱۳۸۲: ۲۷۰) جانوری که دختر خاقان را ربوده، آن را در نزد خود زندانی کرده و همین دختر، پس از رهایی، همسر بهرام می‌شود، اما در شاهنامه دختر خاقان به دست شیرکپی کشته شده است و بهرام انتقام او را می‌گیرد.

این داستان در روایت مسطور در شاهنامه اندکی خردپذیرتر شده است. به دیگر سخن، نبرد پهلوان با ازدها برای نجات دوشیزه دربند و ازدواج با او، بن‌مایه‌ای حماسی است که در روایت‌های ایرانی نمونه‌های دیگری نیز دارد. این بن‌مایه برای بهرام نیز ساخته شده ولی سپس‌تر، برای خردپذیر کردن داستان، دختر دربند را کشته‌اند و پای دختری دیگر از نسل خاقان به میان آمده که با بهرام ازدواج کرده است. این دگرگونی روایت در سروده فردوسی نیز پیدا است. شاعر ما اشاره کرده که بهرام با دختر خاقان ازدواج کرد: «به بهرام داد آن زمان دخترش» (فردوسی، ۱۳۹۳: ۲ / ۹۷۲) که البته خواننده متوجه می‌شود، این دختر قاعدتاً باید دختری دیگر باشد، زیرا دختر دربند کشته شده بود.

این ازدواج آن‌چنان بر ادامه روایت سایه افکنده است که گردیه، خواهر بهرام، در واکنش به خواستگاری برادر خاقان به ازدواج سیاوش اشاره می‌کند و فرجام آن را تباهی می‌داند.

ولیکن چو با ترک از ایرانیان	بکوشد که خویشی بود در میان
ز پیوند و از بند آن روزگار	غم و رنج بیند به فرجام کار
نگر تا سیاوش از افراسیاب	چه بر خورد جز تابش آفتاب
سر خویش داد از نخستین به باد	جوانی که چون او ز مادر نژاد
همان نیز پور سپهد چه کرد	از ایران و توران برآورد گرد

(همان: ۹۸۸).

بازماندگان و پیروان بهرام پس از مرگ ناجوانمرادنه او در ترکستان سیاوشی دیگر از این پهلوان تاریخی آفریدند. شاید از همین روی باشد که مهران، یکی از سه پسر بهرام، نام پسر خود را سیاوش نهاد و همو «پادشاه ری بود و در جنگ با اعراب یا به دست رستم فرخ‌هرمزد کشته شد» (شهبازی، ۱۳۹۸: ۶۱۳). به نظر می‌رسد، بازنمایی سیاوش در سرگذشت بهرام چوبین تلاش پیروان او باشد برای فراهم آوردن زمینه‌های کین‌ستانی از خسرو.

۶. نتیجه‌گیری

در روایت‌های بازمانده از زندگی بهرام چوبین می‌توان سه دسته روایت مختلف به دست داد که سه دوره از زندگی او را نشان می‌دهند؛ آغاز کار، شورش بر هرمز و خسرو، گریختن به ترکستان. اختلاف این روایات آن‌گونه است که گاهی می‌توان در سرگذشت این سردار شورشی از جنگ روایت‌ها سخن گفت. پردازش این روایت‌ها در یک سو بر عهده دستگاه ساسانیان و از دیگر سو، کار طرفداران بهرام بوده است. روایت‌پردازان در تدوین این روایت‌ها از بازنمایی شخصیت‌های اسطوره‌ای کمک گرفته‌اند و در نگارش و پردازش سرگذشت بهرام چوبین از تاریخ حماسه ساخته‌اند.

در آغاز کار، دو دسته روایت درباره بهرام شکل گرفته است، پیروان او آرش کمانگیر را در این سردار اشکانی‌نژاد بازنمایی کرده‌اند که با تیری افسانه‌ای، تیرانداز سخت کمان اوستا را به یاد می‌آورده است. دستگاه‌های تبلیغاتی ساسانی نیز او را رستمی دیگر به نمایش درآورده‌اند که درفش ازدهانشان از دست هرمزد ستانده و آماده خدمتگزاری به شاه است. با شورش بهرام، هر دو دسته روایت مذکور با قدرتی بیشتر ادامه یافته‌اند. در این دوره، بازنمایی آرش در روایت همسو با بهرام چنان قدرت یافت که در تاریخ‌نگاری ساسانی نیز پذیرفته شد و در کنار رستم آن را نمادی از فرمانبرداری پهلوان از شاه به شمار آوردند تا بهرام نیز مانند آن دو پهلوان حماسی فرمانبردار خسرو باشد. اگر توهین و تحقیرهای روایت‌های رسمی ساسانی را از سرگذشت بهرام بزداییم، به نظر می‌رسد، همین دسته از روایت‌ها را باید با واقعیت تاریخی سرگذشت این شخصیت همسوتر به شمار آوریم.

گریختن بهرام به ترکستان و زندگی و مرگ او در آن سرزمین، سومین دوره از سرگذشت اوست که در آن پیروان بهرام کوشیده‌اند، سیاوشی دیگر از او بسازند. چگونگی ورود بهرام به ترکستان، واکنش خاقان در برابر خواسته بهرام، کاخ و شهر ساختن در ترکستان، ایجاد تقابل با برادر / خویش خاقان، ازدواج با دختر خاقان همگی مواردی هستند که نشان می‌دهند در نگارش داستان بهرام به سرنوشت سیاوش چشم دوخته‌اند. پردازندگان این داستان کوشیده‌اند از بهرام چوبین شهیدی مظلوم بسازند که همانند سیاوش ستانند کین او ضروری است تا این‌گونه کین بهرام را از خسرو بستانند و زمینه‌های شورش بر او را فراهم آورند.

کتاب‌نامه

- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۹). «زنی که بهرام چوبین او را دید که بود؟»، کهن‌نامهٔ ادب پارسی، س ۱۱، ش ۲، پاییز و زمستان، ص ۵۲ - ۲۱.
- ابن ندیم، محمد بن اسحق (۱۳۸۱). *الفهرست*، ترجمهٔ محمدرضا تجدد، چاپ اول، تهران: اساطیر.
- اسلامی ندوشن، محمّدعلی (۱۴۰۱). *زندگی و مرگ پهلوانان در شاهنامه*، چاپ سیزدهم، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بیرونی، ابوریحان (۱۳۸۹). *آثارالباقیه*، ترجمهٔ اکبر داناسرشت، چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
- توفیلاکتوس سیموکاتا (۱۴۰۲). *تاریخ*، گرداننده به فارسی محمود فاضلی بیرجندی، چاپ سوم، تهران: کتاب سده.
- تجارب الأمم فی اخبار ملوک العرب و العجم (۱۳۷۳). *تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری*، چاپ اول، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- ثعالبی نیشابوری، عبدالملک بن محمد (۱۳۶۸). *تاریخ ثعالبی*، ترجمهٔ محمد فضائلی، تهران: نقره.
- جهانیخش، جويا (۱۳۹۹). «به سوری که دستانش چوبین بود (بررسی گمانه‌زنی‌ها دربارهٔ بیتی از شاهنامه و گمانه‌زنی بررسی)»، *آینه پژوهش*، س ۳۱، ش ۲، خرداد و تیر، ص ۷۴ - ۴۹.
- جیحونی، مصطفی (۱۳۸۰). «بهرام چوبینه»، *فرهنگ اصفهان*، مرداد، ۲۳ - ۲۱.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۷۹). «دربارهٔ بهرام، سردار مشهور ساسانی»، *یادنامهٔ دکتر احمد تفصّلی*، به کوشش علی‌اشرف صادقی، تهران: سخن، ص ۱۶۲ - ۱۶۱.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۸). «حماسه‌سرای باستان»، در *گل رنج‌های کهن*، به کوشش علی‌دهباشی، تهران: ثالث.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۹). *یادداشت‌های شاهنامه*، چاپ اول، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۶). «استفادهٔ منطقی از منابع جنبی در تصحیح شاهنامه»، *نامهٔ انجمن*، ش ۲۵، ص ۶۶ - ۵۳.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۸۹). ← خالقی مطلق (۱۳۸۹).
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۳). «اشکانیان در حماسهٔ ملی»، *تاریخ جامع ایران*، ج ۲، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، چاپ اول، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۵). «چرا داستان آرش کمانگیر در شاهنامه نیست؟»، *نامهٔ فرهنگستان*، ش ۶۱، پاییز، ص ۱۶۱ - ۱۴۳.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۹۰). *اخبار الطوال*، ترجمهٔ محمود مهدوی دامغانی، چاپ هشتم، تهران: نی.

حماسه‌سازی از تاریخ در روایت‌های بازمانده از سرگذشت ... (خلیل کهریزی) ۲۹۹

- زرین کوب، روزبه (۱۳۸۳). «بهرام چوبین»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۳، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، چاپ اول، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ص ۱۴۷ - ۱۴۴.
- سبئوس (۱۴۰۳). *تاریخ سبئوس*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، چاپ سوم، تهران: ققنوس.
- شهبازی، علیرضا شاپور (۱۳۹۸). *تاریخ ساسانیان (ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی)*، چاپ دوم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۶). *شاه‌نامه‌ها*، چاپ دوم، تهران: هرمس.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۶۲). *تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوك)*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ دوم، تهران: اساطیر.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۲). *شاهنامه*، پیرایش جلال خالقی مطلق، چاپ اول، تهران: سخن.
- گریستن سن، آرتور امانوئل (۱۳۷۸). *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، ویراستار حسن رضایی باغبیدی، تهران: صدای معاصر.
- گریستن سن، آرتور امانوئل (۱۴۰۱). *داستان بهرام چوبین*، ترجمه و توضیحات منیژه احدزادگان آهنی، چاپ سوم، تهران: طهوری.
- گردیزی، عبدالحی بن ضحاک (۱۳۸۴). *زین الاخبار*، به اهتمام رحیم رضازاده ملک، چاپ اول، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مارکوارت، ژوزف (۱۳۶۸). *وهرود و ارنک*، ترجمه با اضافات از داود منشی‌زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- مسعودی، علی بن الحسین (۱۳۸۲). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ هفتم، تهران: علمی و فرهنگی.
- ملکزاده بیانی (۱۳۵۴). «پژوهشی درباره سکه‌های بهرام ششم (چوبینه)»، *بررسی‌های تاریخی*، س ۱۰، ش ۱، ص ۶۰ - ۳۷.
- مینوی، مجتبی (۱۳۸۶). *فردوسی و شعراو*، چاپ چهارم، تهران: توس.
- میراسکندری، مجتبی (۱۳۹۱). «بهرام چوبین در آیین حماسه و تاریخ»، *ششمین همایش ملی پژوهش‌های ادبی، دانشگاه شهید بهشتی و انجمن علمی زبان و ادبیات فارسی*.
- نولدکه، تئودور (۱۳۵۹). *تاریخ ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب خویی، تهران: انجمن آثار ملی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۸۲). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، چاپ نهم، تهران: علمی و فرهنگی.